

Türkiye’de Ulus Devletin Dönüşümü: Çok Kültürcü Açılımların Sebepleri ve Sonuçları, 2004-2013¹

Şener Aktürk²

Özet: Bu makalede, 2004-2013 yılları arasında Türkiye’de devletin etnik politikalarının değişim süreci, bilhassa 42 Avrupa ülkesinde devletin etnik politikalarının bir değerlendirmesi çerçevesinde ve Türkiye’de 1950’li yıllardan itibaren bu konudaki siyasi talepler ve reform denemeleriyle karşılaştırmalı olarak açıklanmaktadır. 42 Avrupa ülkesine odaklanmakla birlikte 172 ülkede etnik çeşitliliğe yönelik dokuz farklı devlet politikasının genel bir değerlendirmesi çerçevesinde, üç değişik ulus devlet modeli tanımlanmakta, Türkiye ise tarihsel olarak Fransa’yla özdeşleştirilen anti-etnik ulus devlet modelini benimseyen ülkelerden biri olarak sınıflandırılmaktadır. 1950’li yıllardan itibaren toplumdaki taleplere rağmen Türkiye’de devlet nezdinde etnik politika değişikliğinin gerçekleşmediği bazı tarihsel dönemler irdelenmektedir. 2004-2013 döneminde, devlet televizyonunda beş azınlık dilinde yayın yapılması, sadece Kürtçe yayın yapan TRT 6’nın ihdası ve devlet okullarında altı azınlık dilinde seçmeli ders verilmeye başlanması gibi çok etnili modele dönüşüm yönünde gerçekleştirilen reformların sebepleri ve sonuçları, karşılaştırmalı

1. Bu çalışma, 2010-2014 yılları arasında, yazarın proje yöneticiliğinde, Avrupa Komisyonu 7. Çerçeve Programı dâhilinde Marie Curie Uluslararası Geri Dönüş Hibesiyle (proje no. 268392) ve Bilim Akademisi tarafından 2017 yılında sağlanan BAGEP Ödülü ile desteklenmiştir.

2. Doç. Dr., Koç Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

tarihsel analiz ve süreç takibi yöntemiyle açıklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Etnik Politikalar, Ulus Devlet, Çok Kültürcülük, Din, Kürt Meselesi

1. Giriş: Türkiye’de Çok Kültürcü Açılımların Sebepleri ve Sonuçlarının Karşılaştırmalı bir Değerlendirmesi

Küresel ölçekte bir karşılaştırmada, Türkiye’nin etnik kimliklere yönelik politikaları nasıl sınıflandırılabilir? Geçmişten günümüze bu politikadaki süreklilik ve değişim nasıl tanımlanabilir? Özellikle 2004 yılından itibaren devletin etnik politikalarında gözlenen muazzam değişimin sebepleri ve sonuçları nelerdir? Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan itibaren etnik kimliklere yönelik açılım talepleri olduğu halde neden Kürtçe başta olmak üzere Türkçe dışındaki dillere yönelik açılımlar ancak 2004 yılından itibaren yapılabildi? 1980’li yıllarda dahi Türkiye’de “Kürtler vardır ve ben bir Kürdüm” dediği için eski bir Bakan, Şerafettin Elçi, iki buçuk yıl hapis cezasına çarptırılabilirdiği halde,¹ yaklaşık yirmi yıl gibi nispeten kısa bir süre sonra, 2004 yılında devletin resmi kanalı TRT 3’te Arapça, Boşnakça, Çerkezce, Kürtçe ve Zazaca yayının başlaması nasıl mümkün oldu? 2009 yılında her gün Kürtçe yayın yapan TRT 6’nın açılmasıyla ivme kazanan, 2012-2013 akademik yılında ‘yaşayan diller ve lehçeler’ adı altında seçmeli ders olarak ortaokul ve lise müfredatına giren etnik azınlık dillerinde öğretim (2015 yılı itibariyle Kürtçe, Zazaca, Lazca, Adıgeyce, Abazaca, Gürcüce) nasıl mümkün oldu?² Bu reformlarla birlikte Türkiye, AB üyesi ülkeler başta olmak üzere Avrupa ülkelerinin etnik politikalarıyla mukayese edildiğinde nasıl bir görünüm arz etmektedir?

Bu makalede yukarıdaki soruların cevapları başta olmak üzere, Türkiye’de devletin etnik politikalarının değişim süreci incelenecektir. Bu incelemeyi motive eden başlıca soruların ortaya konduğu ve araştırmanın çerçevesinin çizildiği giriş bölümü de dâhil olmak üzere bu makale yedi bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümde, nüfusu çeyrek mil-

yonu geçen 172 ülkede devletin etnik çeşitliliğe yönelik politikalarının karşılaştırmalı incelemesine yer verilmektedir. 2010-2014 yılları arasında, yazarın proje yöneticiliğinde, Avrupa Komisyonu 7nci Çerçeve Programı dâhilinde Marie Curie Uluslararası Geri Dönüş Hibesiyle desteklenen bir projeye her ülkenin etnik çeşitliliğe ilişkin 9 ve dini çeşitliliğe ilişkin 6 politikasına ilişkin 485 uzmanın katılımıyla toplanan verilere dayanan bu ikinci bölümde, Türkiye’de de 1920’lerden itibaren uygulamaya konulan ve Fransa başta olmak üzere Portekiz, Cezayir ve Burkina Faso gibi pek çok ülkede halen uygulanmakta olan asimilasyona yönelik devlet politikaları, küresel bir karşılaştırmalı perspektifle ele alınmaktadır.³ Makalenin bu bölümünün kapsamı gereği bilhassa Türkiye dâhil 42 Avrupa ülkesinde devletin etnik politikalarına odaklanılacak, Avrupa dışındaki 130 ülkeye ise bazı genel sonuçların altını çizmek veya belli politikalardan örnekler vermek üzere atıfta bulunulacaktır. Üçüncü bölümde, bir önceki bölümdeki küresel karşılaştırma analitik bir sınıflandırmaya ve tarihsel bir açıklamaya tabi tutulmakta, dünyada ana hatlarıyla üç farklı ulus devlet modelinin var olduğu ortaya konulmaktadır. Modern tarihsel süreçte ortaya çıkış sırasıyla, Fransa’nın (1789-...) örneği olduğu asimilasyoncu ‘anti-etnik’ model,⁴ Almanya’nın (1871-...) örneği olduğu dışlayıcı ‘tek etnili’ model⁵ ve Sovyetler Birliği’nin (1917-1991) örneği olduğu oydaşmacı⁶ ‘çok etnili’ model. Yine bu bölümde çok kültürcü modelin, ilk ve en bilinen örnekleri sosyalist blok ülkelerinde görülmüş olsa bile, 20nci yüzyılın ikinci yarısından itibaren liberal demokratik ülkelerde de kısmen benimsenmesinden bahsedilecektir.

Dördüncü bölümde, 1950’li yıllardan itibaren toplumdan gelen taleplere rağmen Türkiye’de devlet nezdinde etnik politika değişikliğinin gerçekleşemediği bazı tarihsel dönemeçler irdelenecek ve nihayet AK Parti hükümeti döneminde (2002-...) asimilasyoncu anti-etnik modelden oydaşmacı çok etnili modele doğru dönüşüm yönünde gerçekleşen reformlar ele alınacaktır. Beşinci bölümde ise 2004-2013 yılları arasında yoğunlaşan ve daha önceki seksen yıllık süreklilikle

karşılaştırıldığında muazzam bir politika değişikliğine tekabül eden etnik siyasal ‘açılım’ politikalarının sebepleri incelenecektir. Buradaki teze göre 2004 yılında Arapça, Boşnakça, Çerkezce, Kürtçe ve Zazaca yaygınlaştıran açılım sürecinin sebebi üç ayrı faktörün ilk defa AK Parti iktidarında bir araya gelmesiydi: Devletin etnik politikalarından rahatsız olan seçmenlerin siyasi temsilcilerinin iktidara gelmesi, bu yeni iktidarın devletin resmi söylemine alternatif İslami bir kimlik söylemine sahip olması ve bu yeni iktidarın Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde (TBMM) hegemonik bir çoğunluğa sahip olması... Altıncı bölümde bu açılım politikalarının sonuçları incelenmektedir. En önemli sonuçlar arasında, yürürlükte kaldığı 2002 yılına dek OHAL (Olağanüstü Hal) bölgesinde halk nezdinde zarar gören devletin meşruiyetinin ihya edilmiş olması ve bilhassa dindar Kürt ve Zazaların siyasi sistemle barışmasının sağlanması sayılabilir. Yedinci ve son bölümde ise asimilasyondan çok kültürcü politikalara Türkiye’de devletin etnik politikalarında 2004-2013 yılları arasında yaşanan muazzam değişime ilişkin gözlem, tespit ve analizler, diğer ülkelerden örneklerin eşliğinde sunulacaktır.

2. Küresel Bir Karşılaştırma:

172 Ülkede Devletin Etnik Politikaları ve Türkiye

Devletin etnik politikaları iki ana eksenle ulusun kimliğiyle kesişebilir. Birinci eksen, siyasi bir cemaat olan ulusun üyesi, yani vatandaş olmak konusunda etnik kökenin belirleyici bir etken olup olmadığıdır. İkinci eksen ise, ulusa vatandaşlık bağı ile bağlı olan bireylerin etnik kimliklerini yasal ve kurumsal olarak ifade edebilme olanaklarına ilişkindir. Bunlara kısaca etnik-ulusal kimlik ilişkisinin ‘üyelik’ ve ‘ifade’ boyutu denilebilir. Ulusa ‘üyelik’ bağının etnik boyutunu düzenleyen üç politika vatandaşlık, göç ve azınlık statüsüne ilişkindir. Eğer ulusa mensubiyet, ülkeye göç etme hakkının ve vatandaşlık hakkının tek bir etnik kökenle sınırlandırılmasıyla şekilleniyorsa, dışlayıcı bir tek etnili ulus tasavvurundan bahsetmek mümkündür. 172 ülkeli araştırmamızda

gözlemlediğimiz üzere Almanya'dan Ermenistan'a, Japonya'dan Letonya'ya, Güney Kore'den Finlandiya'ya kadar dünyanın pek çok ülkesinde bir etnik grup vatandaşlık hakkı konusunda yasal olarak ayrıcalıklı konumdadır ve bu ayrıcalıklı konumu bu etnik grubun bir anlamda ulusun kendisi ve devletin sahibi olduğu izlenimini vermektedir.⁷ Buna mukabil Türkiye'nin dâhil çoğu ülkede vatandaşlık ve göç politikalarında böylesi bir yasal ve kurumsal etnik ayrıcalık söz konusu değildir. Türkiye'nin göç politikası üzerine kapsamlı akademik çalışmaların çoğu, Arnavut, Boşnak ve Çerkes gibi değişik etnik kökenlerden gelen yüz binlerce göçmenin Türkiye'ye kabul edildiği ve vatandaşlık verildiği konusunda hemfikirdir (Dündar, 2001; Karpat, 2010). Cumhuriyet tarihi boyunca sadece etnik Arnavutların Türkiye'ye göçü dahi kitlesel boyutlardadır (Özgür Baklacioğlu, 2011). Örneğin Almanya'ya göç eden etnik Almanların, Letonya'ya göç eden etnik Letonların olduğu gibi, Türkiye'de etnik Türkmenlerin yasal olarak tanımlanmış bir etnik ayrıcalığı bulunmamaktadır.

Avrupa ülkelerine odaklanacak olursak 42 Avrupa ülkesinin 18'inde (% 43) vatandaşlığa alım konusunda bir etnik grubun ayrıcalıklı olduğu görülmektedir.⁸ Bu ülkeler Almanya, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Hırvatistan, İrlanda, İzlanda, Kıbrıs Rum Yönetimi, Letonya, Litvanya, Macaristan, Polonya, Romanya, Slovakya, Slovenya ve Yunanistan'dır. Buna mukabil Türkiye'nin de aralarında olduğu 24 Avrupa ülkesinde bir etnik grubun yasal olarak ayrıcalığı bulunmamaktadır.

Etnik ayrıcalıklı göç yasalarına baktığımızda, Almanya'dan İsrail'e,⁹ Japonya'dan Kazakistan'a¹⁰ kadar dünyanın değişik coğrafyalarında pek çok ülkenin etnik ayrıcalıklı göç yasaları olduğunu görmekteyiz. 42 Avrupa ülkesinin ise 12'sinde (% 29) belli bir etnik grubun ülkeye göçünü teşvik eden bir yasal çerçeve olduğunu gözlemliyoruz.¹¹ Bu ülkeler Almanya, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Finlandiya, Hırvatistan, İrlanda, İzlanda, Letonya, Litvanya, Slovenya ve Yunanistan'dır. Türkiye'nin de dâhil olduğu 30 Avrupa

ülkesinde ise belli bir etnik grubun (mesela Türkmenlerin) ülkeye göç etmesini resmen teşvik eden bir yasal ve kurumsal çerçeve bulunmamaktadır.

Ulusun üyeliğine ilişkin bir başka politika ise resmen tanımlanmış bir etnik azınlık statüsünün olup olmadığıdır. Resmen tanımlanmış bir etnik azınlık statüsü, bu azınlık(lar) hariç toplumun geri kalanının bir ‘etnik çoğunluk’ oluşturduğunu ima ettiğinden dolayı, devletin etnik olarak tanımlanmış bir gruba (‘etnik çoğunluğa’) aitliği sonucunun çıkarılmasına sebep olabilmektedir. 42 Avrupa ülkesinin 21’inde (% 50) etnik azınlık(lar) tanımlanmış iken, Türkiye dâhil 21 Avrupa ülkesindeyse etnik azınlık statüsü bulunmamaktadır.¹²

Etnik ayrıcalıklı vatandaşlık yasaları veya etnik ayrıcalıklı göç teşvik programları bulunmayan ülkelerde, ulusu oluşturan vatandaşlar bütünü, doğası gereği etnik ve kültürel çeşitliliği barındırmaktadır. Hem 42 Avrupa ülkesinin hem de araştırmamız kapsamında incelediğimiz 172 ülkenin büyük çoğunluğu bu durumdadır. Vatandaşlık ve göçün tek bir etnik kimlikle sınırlandırılmadığı böylesi ülkelerde, etnik kimlik ile ulusal kimlik arasındaki ilişkiyi düzenleyen altı kilit politika önem kazanmaktadır. Bunların arasında da en önemli üç politika, etnik bölgesel özerklik, birden fazla resmi dil ve anayasada birden fazla etnik grubun var olup olmadığıdır. Bu üçü kadar belirleyici olmasa da kimlik kartlarında veya nüfus sayımlarında etnik kökenin yer alması veya sosyo-ekonomik olarak düşük profilli gruplara yönelik etnik temelli pozitif ayrımcılık da aynı bahiste değerlendirilebilir. Bu altı politika bir arada ele alınarak, ulusun içerdiği etnik çeşitliliğin ifade edilmesini sağlayan altı yasal ve kurumsal kanal veya vasıta olarak adlandırılabilir.

Avrupa’daki 42 ülkeden sadece 11 tanesinde (% 26) birden fazla etnik grubun anayasada ismen anıldığı görülmektedir. Bunun gibi, sadece 9 Avrupa ülkesinde (% 21) etnik bölgesel özerklik bulunmaktadır. Buna mukabil 24 Avrupa ülkesinde (% 57) ulusal veya daha yaygın olarak yerel düzeyde birden fazla dilin resmi olarak kullanımına izin

verilmektedir. Avrupa ülkelerinin yaklaşık üçte ikisine tekabül eden 27 ülkede (% 64) nüfus sayımlarında etnik kimlik sorusu yer aldığı halde, sadece 10 ülkede (% 24) her vatandaşın bireysel seviyede etnik kökeni kimlik kartlarında kayıt altına alınmaktadır. Daha yaygın bir uygulama olan etnik temelli pozitif ayrımcılık politikasına ise 14 Avrupa ülkesinde (% 33) rastlanmaktadır. Etnik temelli pozitif ayrımcılık uygulayan Avrupa ülkelerinin yarısında bu politikadan yararlanan yegâne grup Romanlar ve bu politikanın uygulamadaki karşılığı da Romanların daha iyi eğitim almasının sağlanmasıdır.¹³

Türkiye, Cumhuriyet rejiminin kurulduğu 1923 yılından 2004 yılına kadar geçen yaklaşık seksen yılda, etnik kimlik ve ulusal kimlik arasındaki ilişkiyi düzenleyen bu dokuz politika açısından belirgin bir şekilde asimilasyoncu yaklaşımı sürdürmüştür. Hem Avrupa’da ve hem de küresel ölçekte proto-tipik örneğini ve ilhamını Fransız Devrimi sonrasında şekillen Fransız ulus devletinden alan bu yaklaşımda, ulusun ‘üyelik’ boyutuna ilişkin olarak (yukarıda açıklanan ilk üç politika özelinde) belirli bir etnik gruba ayrıcalık sağlanmayıp, pek çok etnik kökenden gelen kişilere vatandaşlık hakkı verildiği halde, ‘ifade’ boyutuna ilişkin olarak (yukarıda açıklanan son altı politika özelinde) vatandaşların etnik kimliklerini yasal ve kurumsal olarak devlet nezdinde ifade etmesine olanak sağlayan politikalar uygulanmamaktadır. Türkiye, etnik ayrıcalıklı vatandaşlık ve göç politikaları uygulayan Almanya, İsrail, Japonya gibi ülkelerin aksine pek çok Müslüman etnik gruba (Arap, Arnavut, Boşnak, Çerkes, Kürt, Türkmen, Zaza) vatandaşlık haklarını (seçme ve seçilme hakkı) tanıdığı halde, bu etnik kimliklerin yasal ve kurumsal anlamda devlet nezdinde tanınmasına, 2004 yılına değin, izin vermemiştir.¹⁴ Bu durumda Türkiye’de devletin resmi ulus inşa politikasında ‘tek dinli fakat çok etnili’ bir siyasi cemaatin asimilasyonunu hedeflediğini söylemek mümkündür. Bu da Türk milleti tanımının kapsadığı insan grubunun, Osmanlı devletindeki ‘İslam milleti’ tanımıyla şaşırtıcı benzerliğini gözler önüne sermektedir (Karpat, 1982). AK Parti döneminde başlayan açılımlarla, bu milletin kendi

içindeki etnik çeşitliliğin devlet nezdinde tanınması ve yasal olarak ifade edilmesi kısmen gerçekleşmiştir. Böylece açılım sürecinde Türkiye asimilasyoncu rejimden çok etnili rejime doğru önemli ve büyük bir adım atmıştır.

3. Üç Farklı Ulus Devlet Modeli ve Türkiye:

Fransa (1789-...), Almanya (1871-...) ve Sovyetler Birliği (1917/1922-1991) Deneyimlerinin Küresel Yansımaları

172 ülkenin etnik politikalarının incelenmesi sonucu ana hatlarıyla üç farklı ulus devlet modelinin ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu modellerden tarihsel olarak ilk ortaya çıkan ve Türkiye’nin de benimsediği model, ilhamını 1789’daki Fransız Devrimi sonrasında inşa edildiği haliyle Fransa’dan alan asimilasyoncu anti-etnik rejimdir. Bu rejimde, devlet pek çok etnik kökenden kimselerin ‘vatandaş’, yani ulusun üyeleri olarak kabul edilmesine izin verir fakat bu vatandaşların etnik kökenlerinden kaynaklanan farklılıklarını ifade etmelerine izin vermez. Avrupa’da Fransa, İtalya, Portekiz, Hollanda, İsveç gibi çoğu Batı Avrupa ülkesi böylesi bir anti-etnik ulus devlet modelini benimsemiş durumdadır. Doğu Avrupa’da katıksız bir biçimde bu ulus devlet modelini benimsemiş olan tek ülke Türkiye’dir.

Türkiye’nin 20nci yüzyılın ilk çeyreğinde Cumhuriyet olarak kurulması sürecinde Fransız tipi asimilasyoncu ulus devlet modelini benimsemiş olmasının yapısal ve konjonktürel bazı sebepleri vardır. Fakat bu konuda belirleyici olan etkenin, dönemin Osmanlı seçkinlerinin çoğu gibi cumhuriyeti kuran asker ve sivil seçkinlerin de büyük çoğunluğunun modern düşünceyi ve milliyetçiliği Fransa ve Fransızca kanalıyla öğrenmiş olması muhtemeldir. Bu seçkinlerin Galatasaray Lisesi gibi yerli okullarda dahi Fransız siyasi düşüncesi eksenli bir eğitim almaları, yabancı dil olarak Fransızca öğrenmeleri, bazılarının bizzat Fransa’da eğitim görmeleri ve Jön Türklerden başlayarak bir kısmının Fransa’da sürgün hayatı yaşamaları, asimilasyoncu anti-etnik Fransız ulus devlet modelinin seçilmesinde etkili olmuştur. Mustafa

Kemal Atatürk'ün entelektüel serüveninde de Fransız düşünürlerinin ve Fransızcanın etkisi diğer tüm yabancı dillere ve ulusal ekollere göre daha baskındır.¹⁵

Fransız Devrimi'ni müteakip süreçte ortaya konan Fransa'nın anti-etnik, asimilasyoncu ulus devlet modeline tepki olarak gelişen ilk ve en etkili alternatif, Almanya'nın birleşerek bir ulus devlet olarak ortaya çıkmasıyla (1871) en bilinen örneğini ortaya koyan tek etnili ulus devlet modelidir. Tek bir etnik gruba ayrıcalıklar tanıyan göç ve vatandaşlık yasalarıyla şekillenmiş ve başka hiçbir etnik kimliğin ifadesine izin vermeyen bu ulus devletin modelinin örneği olarak günümüzde Avrupa'da Almanya, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, İrlanda, İzlanda, Letonya, Litvanya, Romanya, Polonya ve Yunanistan sayılabilir. Bu ülkelerin neredeyse tamamının Orta ve Doğu Avrupa'da yer alması ve büyük kısmının kuzeyde Danimarka'dan başlayarak güneyde Yunanistan'a kadar sınırdaş olması tesadüf değildir. Tek etnili Alman ulusçuluğu ve ulus devlet modeli, Fransız Devrimi sonrasında Napolyon Bonapart liderliğindeki Fransız ordularının kıta Avrupa'sındaki neredeyse tüm ülkeleri işgal etmesine tepki olarak gelişen daha pastoral, romantik, Fransızlıkla özdeşleştirilen emperyalizme, kozmopolitizme ve hatta endüstriyel şehir medeniyetine karşıtlığı daha belirgin bir ulusçuluk ve onun üzerine kurulduğu ulus devlet modelidir. Bu tepkisellik tek etnili ulus devlet örneklerinin belirgin bir özelliğidir. Alman kültürel etkisinin baskın olduğu ülkelerde bu model etkin olmuştur: Alman Habsburg hanedanının ve onun resmi dili Almancanın etkin olduğu Polonya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Romanya; Alman yerleşimcilerin kitlesel olarak ikamet ettikleri, sosyo-ekonomik ve entelektüel üst tabakayı oluşturdukları Baltık cumhuriyetleri ve büyük devletlerin askeri ve diplomatik müdahaleleriyle Osmanlı devletinden koparılarak bağımsız devletler olarak tanındığı halde başlarına Alman kökenli hanedanların getirildiği Bulgaristan ve Yunanistan gibi Balkan devletleri bu örnekler arasında sayılabilir.

Türkiye’de ulusçuluğun gelişimi ve ulus devletin inşası sürecinde, bilhassa İttihat ve Terakki cemiyetinin bazı liderleri üzerinden Almanya’nın belirgin bir siyasi etkisi olsa da, bu etki Fransız etkisine nazaran ulus devlet anlayışını şekillendirmekte daha zayıf kalmış, özellikle İttihat ve Terakki’nin tasfiyesinden sonra Ankara’da kurulan yeni rejimin liderliğinde belirleyici olamamıştır.¹⁶ Gerek İttihat ve Terakki’nin gerekse CHP’nin tek parti yönetimleri döneminde (sırası ile 1913-1918 ve 1925-1946)¹⁷ asimilasyoncu Fransız modeline alternatif, etnik ve ırkçı öğeleri barındıran ve bu özellikleriyle Alman modeline öykünen bir Türk ulusçuluğunu savunan önemli şahsiyetler olmuştur. Fakat buna rağmen halkın etnik köken temelinde bireysel tasnifine ve etnik kökenlere göre hiyerarşik bir yapılanmaya gidilmemiştir. Sovyetler Birliği’nde olduğu gibi başlangıçta pozitif ayrımcılık amacıyla¹⁸ veya *Apartheid* dönemi Güney Afrika’da olduğu gibi açıkça her seviyede ırk-temelli ayrımcılık amacıyla bireysel etnik kimlik yasal bir kategori haline getirilmemiştir. Yasal ve kurumsal düzlemde etnik köken veya ırk temelinde ‘sınıflandırma’, etnik veya ırkçı üstünlüğe dayanan rejimlerin başvurduğu en belirgin politikalar arasındadır.¹⁹

Etnik köken ve ulus kimliği arasındaki dengeyi kurmak konusunda üçüncü bir yaklaşım 1922’de Sovyetler Birliği’nin (SSCB) kurulmasıyla²⁰ en somut ve küresel ölçekte en fazla bilinen örneğini veren çok etnili devlet modelidir. Milli Mücadele döneminden itibaren Türkiye’deki Sovyet etkisi göz önüne alınırsa, ilhamını SSCB’den alan çok etnili modelin Türkiye’de bilhassa sosyalistler arasında pek çok taraftarı olması şaşırtıcı değildir.²¹

20nci yüzyılın ikinci yarısında, kısmen Sovyet-Amerikan jeopolitik rekabetinin sonucu olarak kısmen de iç siyasi mücadelelerin sonucu olarak bazı liberal demokratik Batı ülkelerinde de ‘çok kültürçülük’ (multiculturalism) kavramı altında toplanan; dillerin, ırkların, kültürlerin çeşitliliğinin korunmasına atfettiği değer açısından SSCB’nin çok etnili rejimini andıran birtakım politikalar benimsenmiştir.²² Bir yandan Sovyet sosyalist çok etnili model, bir yandan

Avustralya, Hollanda, Kanada ve Yeni Zelanda gibi Batı ülkelerinde popüler hale gelen çok kültürcülük, Fransa ve Türkiye gibi anti-etnik asimilasyoncu ulus devlet modelini benimseyen ülkelerin uluslararası arenada her iki ideolojik bloktan da eleştirilere maruz kalmasına yol açsa da, Türkiye dâhil orta ve büyük ölçekli ülkelerde devletin etnik politikalarının değişiminde iç siyasal dinamikler belirleyici olmuştur. Müteakip bölüm, Türkiye’de devletin etnik politikalarının değişimini mümkün kılan iç siyasal dinamiklere odaklanacaktır.

4. Türkiye’de Asimilasyon Politikasının Sonu ve Çok Kültürcü Açılımlar, 2004-2013

Türkiye Cumhuriyeti, kurulduğu 1923 yılından itibaren 80 yıl boyunca ilhamını Fransız ulus devlet modelinden alan anti-etnik, asimilasyoncu yaklaşımı benimsemiş, vatandaşlık ve göç politikalarından anayasa metnine ve idari yapısına kadar bu yaklaşım tüm devlet politikalarına damgasını vurmuştur. Bu 80 yıllık süreçte, bazı ırkçı-etnik ulusçu muhalifler Türkiye’nin tek etnili bir yönde değişimini arzulamış olsalar da bu grupların faaliyetleri nispeten marjinal kalmıştır. Asıl siyasi mücadele asimilasyoncu statükonun korunmasını isteyenler ile çok etnili bir modele geçmeyi arzulayanlar arasında gerçekleşmiştir.

Türkiye’de 1923-2003 dönemi boyunca etnik azınlık dillerinin devlet nezdinde resmen tanınması ve desteklenmesi söz konusu olmamıştır. Buna mukabil 2004 yılı Haziran ayında devletin resmi televizyonu TRT’nin 3ncü kanalında Arapça, Boşnakça, Çerkezce, Kürtçe ve Zazaca yayının başlamasıyla birlikte bu yaklaşımda ilk somut ve sembolik değeri çok yüksek değişim gerçekleşmiş, müteakip on yılda ise bu açılımı destekleyen daha kapsamlı çok kültürcü adımlar atılmıştır. 2009’da TRT’nin her gün ve sadece Kürtçe yayın yapan yeni bir kanalı, TRT 6 (sonraki adıyla *TRT Kürdi*), yayına başlamıştır. 2012-2013 akademik yılında ise ‘yaşayan diller ve lehçeler’ adı altında pek çok azınlık dili (Kürtçe, Zazaca, Lazca, Adıgeyce, Abazaca, Gürcüce) ortaokul ve lise müfredatına seçmeli ders olarak girmiştir.

Devlet televizyonlarında azınlık dillerinde yayının ve devlet okullarında azınlık dillerinin seçmeli ders olarak verilmeye başlamasıyla birlikte Türkiye, tarihsel prototipini Fransa’nın oluşturduğu asimilasyoncu ulus devlet modelinden farklılaşmıştır. Böylelikle bazı kamu hizmetlerinin Türkçe dışındaki dillerde de verilmesinin kurumsal ve siyasi zemini büyük ölçüde oluşturulmuştur.

Diğer etnik politikalar değişmese dahi, birden fazla dilin resmen kabul edilmesinin tek başına ne kadar çarpıcı sonuçlar doğurabileceğinin canlı bir örneği İsviçre’dir. İsviçre Anayasası’nda birden fazla etnik grubun ismi geçmemektedir. İsviçre’de etnik gruplara özel pozitif ayrımcılık veya kota uygulamaları bulunmamaktadır. Nüfus sayımlarında veya bireysel kimlik kartlarında etnik köken yer almamaktadır. Hatta yaygın kanaatin aksine, anayasal olarak İsviçre bir etnik federasyon bile değildir. Fakat Almanca, Fransızca, İtalyanca ve Romanş dillerinin resmi dil statüsünde olması ve ülkeyi oluşturan kantonların bu resmi dillerden bir veya birkaçını kullanabilme hakkı, İsviçre’nin *füllen* birden fazla etnik grubun birlikteliğiyle oluşmuş, etnik güç paylaşımına dayanan, etnik federal bir ülke görünümünde olması sonucunu doğurmuştur. Kısacası birden fazla dilin yerel seviyede dahi olsa resmi tanınırlık ve statü kazanması muazzam sonuçları olabilecek bir politikadır.

5. Türkiye’de Çok Kültürcü Açılımların Sebepleri: Karşıt Seçkinler, İslami Söylem ve Hegemonik Çoğunluk, 1950-2013

Türkiye’de Kürtler ve Zazalar başta olmak üzere kendine has dil ve etnik kimlik bilincine sahip azınlıklar olduğu halde ve 1950 yılından itibaren çok partili rekabetçi seçimler aracılığıyla tüm etnik grupların siyasi temsilcileri parlamentoda temsil edildiği halde, azınlık dillerinin devlet nezdinde tanınarak desteklenmesi neden 1950’li yıllardan 2000’li yıllara kadar geçen yarım asırda mümkün olmamıştır ve neden ancak 2000’li yıllarda mümkün olmuştur? Devletin, ulusal kimliğin tanımlanması konusunda kritik işleve sahip böylesi politikalarda

değişiklik yapabilmesi için üç unsurun bir araya gelmesi gerekir ve Türkiye tarihinde değişim için gerekli bu üç unsur ancak 2002’de iktidara gelen AK Parti döneminde bir araya gelmiştir.

Birinci koşul, devletin resmi politikalarından rahatsız olan etnik grupların siyasi temsilcilerinin, ki bunlara ‘karşıt seçkinler’ denilebilir, iktidara gelmesidir. Fakat karşıt seçkinlerin iktidara gelmesi etnik politikaların değişimi için gerekli olduğu halde yeterli değildir. İkinci koşul, karşıt seçkinlerin devletin resmi ulusal kimlik vizyonuna alternatif bir ulusal kimlik söylemine de sahip olmasıdır. Üçüncü koşul, yeni bir ulusal kimlik söylemiyle iktidara gelen bu karşıt seçkinlerin aynı zamanda siyasi arenada hegemonik bir çoğunluğa sahip olmalıdır, ki bu çoğunluğun Türkiye gibi parlamenter bir demokraside karşılığı TBMM’de çok büyük bir milletvekili çoğunluğuna sahip olmaktır.

Karşıt seçkinlerin iktidarı olarak tanımladığımız birinci koşulu ele alırsak, bu durum Türkiye tarihinde birkaç kez gerçekleştiği halde devletin etnik politikalarının değiştirilmesi sonucunu doğurmamıştır. En başta Demokrat Parti (DP) 1950 yılında Kürtlerin de yoğun desteğiyle iktidara gelmiş, böylece Milli Mücadele yıllarından itibaren ilk defa çok sayıda popüler Kürt siyasetçi TBMM’ye girebilmiştir. Fakat buna rağmen DP’nin uzun iktidarı (1950-1960) döneminde devletin etnik kimliklere yönelik resmi politikasında bir değişiklik olmamıştır. Bunun sebebi ikinci gerekli koşulun DP iktidarında sağlanamamasıdır. DP’nin ekonomik, sivil ve siyasal özgürlükler konuları başta olmak üzere pek çok konuda Kemalizm’e muhalif bir tutumu olduğu halde, etnik kimliklerin tanınması ve ulus inşası konusunda ana hatlarıyla asimilasyon stratejisinden farklı, çok kültürcü bir ulus tanımı ortaya koymamıştır.²³ Dolayısıyla DP döneminde Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı iller dâhil eğitim, sağlık ve ulaşım gibi hizmet ve yatırımlar arttığı ve bireysel ekonomik ve siyasal özgürlükler genişlediği halde, etnik grupların ve azınlık dillerinin kamusal alanda tanınmasına yönelik DP hükümetlerinin bir çabası görülmemiştir.²⁴ Konuya ilişkin bir soruya cevaben Adnan Menderes,

bireysel özgürlüklerin genişletilmesinin Kürt meselesinin de çözülmesini sağlayacağını düşündüklerini belirtmiştir.²⁵

1960’lı yıllarda ilk kez belli bir etnik veya mezhebi seçmen grubunun hassasiyetlerine doğrudan hitap eden siyasi partilerin ortaya çıktığı gözlenmektedir. Değişik ideolojik tercihleri ve etnik veya mezhep kimliklerine ilişkin talepleri yansıtmakla birlikte Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve Türkiye Birlik Partisi (TBP) bu duruma örnektir (Aktürk, 2008). YTP, DP’nin halefi olma iddiasıyla ortaya çıkmış olsa da, 1961 ve 1965 seçim sonuçlarında görüldüğü üzere oylarının büyük çoğunluğunu Kürt nüfusun yoğun olarak yaşadığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerinden almış, fiilen Kürt seçmenin çoğunluğunun oyunu alan ve milletvekillerinin büyük çoğunluğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerinden olan bir parti hüviyetine bürünmüştür.²⁶

TBP ise Alevilere yönelik bir siyasi parti kurma girişimi olarak dikkat çekmiştir.²⁷ TBP parti sembolü olarak Hz. Ali’yi sembolize eden aslan ve 12 imamı sembolize eden 12 yıldızı seçmiş, Hacı Bektaş Veli’nin soyundan geldiğine inanılan ve Çelebiler olarak da bilinen Ulusoy ailesinden kişileri milletvekili listelerinin ilk sıralarından aday göstermiş, sonuçta seçilen 8 TBP milletvekilinin 3 tanesi Ulusoy ailesi mensupları olmuştur (Ata, 2007). TBP sadece 21 ilde seçimlere girdiği 1969 genel seçimlerinde ülke genelinde ancak % 3 oy aldığı halde Amasya’da % 24, Tokat’ta % 18, Çorum’da % 17, Sivas’ta % 17, Erzurum’da % 13 ve Malatya’da % 12 oy alarak Türkiye’de Alevilerin yoğun olarak yaşadığı illerde kayda değer bir başarı kazanmıştır (Aktürk: 2008: 61).

YTP, CHP ile koalisyon ortağı olduğu dönemde Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı illere verilen hizmetleri artırmıştır. Hatta bu hizmetleri dolayısıyla YTP Diyarbakır milletvekili ve Sağlık Bakanı olan Yusuf Azizoğlu, CHP’li İçişleri Bakanı Hıfzı Oğuz Bekata tarafından Kürtçülükle suçlanmış fakat suçlamalara cevaben devletin resmi ideolojisi olan Türk milliyetçiliğine bağlılığını teyit etmiştir.²⁸ TBP ise Alevi kimliğini kullanarak mezhepçilik yaptıkları ithamına cevaben,

devletin resmi ideolojisine bağlılığını “mezhebimiz Kemalizm, Kâ-bemiz Anıtkabir” diyerek teyit etmiştir (Ata, 2007: 85). Hülasa, gerek YTP gerekse TBP, sırasıyla Kürt ve Alevi seçmenlerin yoğun desteğiyle TBMM’de belirli bir temsil gücüne ulaşmış partiler oldukları halde, devletin resmi etnik politikalarında değişiklik yapmayı teklif etmemişler çünkü böyle bir reform teklifini meşrulaştırabilecek alternatif bir ulusal kimlik söylemi geliştirmemişlerdir.

Türkiye siyasetinde, devletin etnik politikalarında somut değişiklikler yapmayı meşrulaştırabilecek yeni ve alternatif ulusal kimlik söylemlerini ortaya koyabilen iki ana siyasal ideoloji sosyalizm ve İslamcılık olmuştur. Sosyalist hareket 1960’larda Türkiye İşçi Partisi (TİP) çatısı altında en kayda değer çıkışını yapmış, İslamcı hareket ise 1970’li yıllarda, kısa sürede kapatılan Milli Nizam Partisi (MNP) deneyimin ardından Milli Selamet Partisi (MSP) ve onun ardılı siyasi partilerin çatısı altında varlık göstermiştir. Gerek TİP gerekse MSP, Kürt seçmenler arasında Türkiye genelinde aldıkları oy yüzdesinin çok üzerinde bir oy oranına ulaşmayı başarmışlardır. TİP’in ve MSP’nin ortaya çıkışıyla birlikte Kürtler, sosyalist ve İslamcı olan bu iki partiye, Kürt olmayan seçmenlere göre çok daha yüksek oranda oy vermişlerdir. Kürt seçmenlerin İslamcı ve sosyalist partilere ortalamasının üzerinde teveccühünün başlıca sebebi, farklı ideolojik sebeplerle de olsa hem İslamcı hem sosyalist partilerin azınlıkların dil ve kültürlerinin tanınmasına destek vermesidir. Örneğin TİP adaylarının seçim konuşmalarında Alevi, Arap, Kürt gibi etnik grupların karşılaştığı ayrımcılığa açıkça atıfta bulunulmuş,²⁹ MSP lideri Necmettin Erbakan’ın ümmetçi söylemi Arap, Kürt, Zaza gibi Müslüman etnik gruplar arasında büyük destek görmüştür.

Sosyalist TİP’in en başarılı olduğu 1965 genel seçimlerinde dahi Türkiye genelinde aldığı oy ancak % 3 iken, en çok oy aldığı üç il % 8 ile Diyarbakır, % 6 ile Kars ve % 5.8 ile Tunceli’ydi.³⁰ TİP’in yurt genelinde oylarının % 2.7’ye düştüğü 1969 genel seçimlerinde ise açık ara en çok oy aldığı il % 16.8 ile Tunceli’ydi. İslamcı MNP’nin

12 Mart 1971’deki askeri müdahale sonucu kapatılmasının ardından, Kürt yoğunluklu bir il olan Adıyaman’ın milletvekili Süleyman Arif Emre’nin liderliğinde MSP kuruldu ve kısa süre sonra Necmettin Erbakan MSP’nin genel başkanı oldu. Bu İslamcı hareket o günden bugüne Türkiye siyasetinde ‘Milli Görüş’ hareketi olarak bilinmektedir. Türkiye genelinde ancak % 8.5 oy aldığı 1977 seçimlerinde MSP, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı Adıyaman’da % 19, Bingöl’de % 25, Bitlis’te % 27, Diyarbakır’da % 18, Mardin’de % 23, Muş’ta % 18, Siirt’te % 22 ve Van’da % 20 oy almıştır.³¹ Bu sonuçların gösterdiği gibi daha 1960’lı ve 1970’li yıllarda sosyalist ve İslamcı partiler Kürt seçmenler arasında ortalamanın üzerinde bir destek görmekteydiler.

Devletin etnik politikaları konusunda değişiklik vaat ederek ve bu politikalarından hoşnut olmayan kesimlerin desteğini alarak TBMM’de belirli bir ağırlık kazanmış olsalar da, gerek 1960’lı yıllarda TİP gerekse 1970’li yıllarda MSP Türkiye’de seçimlerden birinci parti olarak çıkmanın çok uzağında partilerdi. TİP’in yurt genelinde aldığı en yüksek oy %3 (1965), MSP’nin yurt genelinde aldığı en yüksek oy % 12 (1973) idi. Dolayısıyla, bu partiler kendi ideolojik vizyonları doğrultusunda devlet politikalarını değiştirecek siyasi güçten mahrumdular.

1980 askeri darbesini müteakip 1983 yılında tekrar çok partili rejime geçildiğindeyse, sosyalist hareketin büsbütün marjinalleştiği, İslamcı Milli Görüş hareketinin de 1980’li yıllarda % 10’luk seçim barajının altında kaldığı görüldü. Fakat 1990’lı yıllara gelindiğinde Milli Görüş hareketi büyük bir ivmeyle kiteselleşti ve Refah Partisi (RP) çatısı altında 1995 genel seçimlerinde % 21’lik oyla Türkiye’nin en büyük siyasi partisi oldu. Bu siyasi hareket, Erbakan liderliğinde Haziran 1996’da kurulan ve bir yıl süren RP-DYP koalisyon hükümetinde iktidarın büyük ortağı oldu. Fakat bu kısa süreli iktidarında RP’nin İslami reformist bir motivasyonla devletin etnik politikalarında esaslı bir değişiklik yapması mümkün olmadı. Buna rağmen, RP lideri Erbakan’ın, Diyarbakır Devlet Güvenlik Mahkemesi (DGM) tarafından ömür boyu siyaset yasağına çarptırılmasına sebep olan meşhur Bingöl

konuşması, İslamcı içeriğinden çok Kürtler başta olmak üzere Türkiye'deki etnik kimliklerin tanınması talebiyle öne çıkıyordu.³²

RP'nin ve ardılı olan FP'nin kapatılmasını müteakip, İslamcı siyasi parti geleneği, söylemleri ve kadrolarıyla kısmen Adalet ve Kalkınma Partisi'nde (AK Parti), kısmen de Saadet Partisi'nde (SP) devam ede geldi. PKK'nın siyasi kanadı olan partiler hariç, Türkiye'deki diğer tüm partilerin aksine (CHP, MHP, BBP), hem AK Parti ve hem de SP'nin Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı illerde de Türkiye'nin geri kalanında aldıkları oya benzer oranda ve yoğunlukta oy aldıkları gözlenmektedir.

AK Parti'nin 3 Kasım 2002 genel seçimlerinde yurt genelinde % 34 oy alarak TBMM'de 550 milletvekilinin 363'ünü (% 66) kazanmasıyla devletin etnik politikaları açısından yeni bir devir açıldı. Böylece Türkiye'de ilk defa, resmi devlet politikalarından farklı ve yeni bir kimlik söylemi (İslamcılık / ümmetçilik) olan bir parti, statükodan rahatsız en büyük etnik grup olan Kürtlerin büyük kısmının oylarıyla iktidara gelmiş ve TBMM'de hegemonik bir çoğunluğa (363 / 550) ulaşmıştı. Bu üç koşulun aynı anda sağlandığı AK Parti'nin iktidarında, 2004 yılında devlet televizyonu TRT 3'te Arapça, Boşnakça, Çerkezce, Kürtçe ve Zazaca yayının başlamasıyla birlikte, devletin etnik çeşitliliğe yönelik olarak 80 yıldır izlediği politikalarda radikal bir dizi reform on yıllık bir süre zarfında tedrici olarak gerçekleştirilmiştir.

2004'de TRT 3'te beş azınlık dilinde yayının ardından, 2009'da sadece Kürtçe yayın yapan TRT 6'nın (TRT Kurdi) açılması, Kasım 2011'de AK Parti lideri ve Başbakan Erdoğan'ın Dersim harekâtı ve katliamı (1937-1938) dolayısıyla devlet adına Dersimli Alevi Kürtlerden özür dilemesi, 2012-2013 akademik yılında 'yaşayan diller ve lehçeler' adı altında pek çok azınlık dilinin seçmeli ders olarak ortaokul ve lise müfredatına girmesi (2015 yılı itibarıyla Kürtçe, Zazaca, Lazca, Adıgeyce, Abazaca, Gürcüce) ve Ekim 2013'te açıklanan daha geniş kapsamlı bir reform paketinin parçası olarak ilköğretim okullarında okunan Andımız'ın kaldırılması, devletin etnik politikalarındaki radi-

kal değişikliğin on yıla yayılan beş somut göstergesi olarak kabul edilebilir. 2013 sonu itibariyle Türkiye, Fransa’dan mülhem asimilasyoncu ulus devlet modelinden bir ölçüde uzaklaşarak, çok kültürcü bir ulus devlet modeline doğru önemli bir dizi reformu gerçekleştirmişti.

AK Parti hükümetleri, devletin etnik politikalarında gerçekleştirilen bu radikal reformları meşrulaştırmak konusunda İslami bir söyleme başvurdular. Bu bakımdan, RP lideri Erbakan’ın 1994’te Bingöl’deki konuşmasıyla, AK Parti lideri Erdoğan’ın 2011 ve 2015 genel seçim kampanyaları nedeniyle Diyarbakır’da yaptıkları konuşmalar arasında İslami, ümmetçi kardeşlik vurgusu ve ırkçılık eleştirisi açısından büyük fark yoktur.³³ Bu konuda anlamlı bir veri de Marksist Leninist PKK terör örgütünün hapisteki lideri Abdullah Öcalan’ın dahi, Mart 2013 tarihinde PKK’ya silah bırakma çağrısı yaptığı meşhur Nevruz mesajında, “Türk halkı bilmeli ki, Kürtlerle bin yıla yakın İslam bayrağı altındaki ortak yaşamları, kardeşlik ve dayanışma hukukuna dayanmaktadır” şeklindeki açıklaması olmuştur (Gürcanlı, 2013). Ümmetçi söylemin motivasyonu ve Kürt seçmenlerin yoğun desteğiyle, AK Parti’nin siyasette hegemonik çoğunluğa sahip olduğu on yıllık dönemde gerçekleştirilen bu çok kültürcü açılımların, bugüne kadar gözlemlenebilen sonuçları bir sonraki bölümde incelenecektir.

6. Türkiye’de Çok Kültürcü Açılımların Sonuçları: Devletin Meşruiyetinin İhyası ve Dindar Kürtlerin Siyasi Sistemle Uzlaşması

2004-2013 döneminde gerçekleştirilen çok kültürcü açılımların en önemli iki sonucu, devletin Kürt vatandaşları nezdindeki meşruiyetinin ihyası ve bu durumun hususi bir alt başlığı olarak dindar Kürtlerin siyasi sistemle uzlaşması olmuştur. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin Kürt vatandaşları nezdinde meşruiyet kaybı, Tek Parti döneminde (1925-1946) başlamış, çok partili rejime geçişle kısmen giderilmiş olsa da her askeri rejim döneminde (1960, 1971, 1980-1983) meşruiyet krizi derinleşmiş ve bilhassa 1987-2002 döneminde yürürlükte

olan Olağanüstü Hal (OHAL) yönetiminde zirveye çıkmıştır.³⁴ Bakanlar Kurulu kararıyla 6 ayda bir uzatılan OHAL uygulaması, 2002 yılında halen yürürlükte olduğu son iki ilde de (Diyarbakır ve Şırnak) uzatılmayarak 2003 yılı itibariyle sona ermişti. OHAL uygulaması, ülkede belirli etnik grupların yoğun olarak yaşadığı illerde ayrı bir hukuki ve idari düzene karşılık geldiği için devlet ve OHAL bölgesindeki vatandaşlar arasında psikolojik bir kopuş ve güven bunalımına sebep oluyor, meşruiyet krizini derinleştiriyordu (Yavuz, 2001).

Türkiye'nin bütün illerinde aynı hukuki düzenin sağlanması, Arapça, Kürtçe ve Zazaca gibi Güneydoğu'da yaygın olarak konuşulan dillerde devlet destekli öğretim ve yayın faaliyetlerinin başlaması, Dersim harekâtı gibi Kürtlere karşı katliama varan geçmiş politikaların devletin en üst düzeyinde kınanması gibi adımlar, tüm vatandaşların eşitliği ilkesinin somut olarak pekiştirilmesini ve Kürtler başta olmak üzere farklı etnik gruplar nezdinde devletin ve siyasi sistemin meşruiyetinin ihya edilmesini sağladı.

Tarihsel çıkış noktasını Fransa'nın ulus inşa sürecinde bulan asimilasyoncu ulus devletin etnik politikalarında yapılan reformlarla eşzamanlı olarak, yine ilhamını Fransa'daki benzer uygulamalardan alan dışlayıcı laiklik politikalarını da yumuşatan tarihsel reformlar yapılması, Kemalist ideolojinin hem milliyetçiliğinden hem de laikliğinden muzdarip kitlelerin taleplerinin kısmen karşılanması olarak açıklanabilir. Dolayısıyla AK Parti'nin 2004-2013 döneminde gerçekleştirdiği reformların bilhassa dindar Kürtlerin siyasi sistemle uzlaşmasına yol açtığı görülmektedir.

Her ne kadar 2014 yılından itibaren, bilhassa Suriye iç savaşının seyrinden kaynaklanan olağandışı etnik Kürt ulusalcısı dalganın ve Türkiye iç siyasetinde radikal biçimde değişen ittifakların etkisiyle dindar Kürtlerin bir kısmının da sosyalist Kürt ulusalcılığının temsilcisi sayılabilecek Halkların Demokratik Partisi'ne (HDP) destek olduğu gözlemlense de, belirgin bir dindar Kürt damarın kalıcı olarak Türkiye'nin çok kültürcü yeni sistemine entegre olduğunu söylemek mümkündür.³⁵

Solcu Kürt ulusalcılığının tarihsel zirvesine ulaştığı 7 Haziran 2015 seçimlerinde dahi, dindar Kürtlerin kimliğiyle öne çıkan Adıyaman, Bingöl ve Urfa gibi bazı illerde³⁶ veya Bitlis ve Siirt’in belli ilçelerinde³⁷ bu çok kültürcü reformların icracısı konumundaki AK Parti’nin HDP’den çok daha fazla oy aldığı gözlenmiştir.

7. Sonuç: Asimilasyondan Çok Kültürcülüğe Türkiye’de Etnik Rejim Değişikliği, 2004-2013

2004-2013 döneminde Türkiye, önceki 80 yıl boyunca yürürlükte olan etnik politikalarda esaslı değişikliklere sahne oldu. Bu on yıllık reform sürecini bir ‘etnik rejim değişikliği’ olarak tanımlamak mümkündür. Bu dönemde Türkiye, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren benimlenen ve ilhamını Fransa’nın ulus devlet modelinden alan asimilasyoncu devlet politikalarını tedrici olarak terk ederek bazı çok kültürcü politikaları benimsedi.

Türkiye’de ulus devletin en kapsamlı dönüşümüne sahne olan bu on yıllık sürecin kilometre taşları arasında, 2004’de TRT 3’te beş azınlık dilinde yayının başlaması, 2009’da sadece Kürtçe yayın yapan TRT 6’nın (sonraki adıyla TRT Kurdi) kurulması, 2011’de Dersim harekâtı sonucu gerçekleşen katliam için devlet adına Başbakan tarafından özür dilenmesi, 2012-2013 akademik yılında devlet okullarında azınlık dillerinin seçmeli ders olarak müfredata girmesi ve 2013 yılında geçmişte ilköğretimde toplu törenle okunması mecburi olan Andımız metninin kaldırılması sayılabilir.

Bu makalede öncelikle 172 ülkede ve bilhassa 42 Avrupa ülkesinde devletin etnik çeşitliliğe yönelik olarak uyguladığı politikaların dağılımının bir özeti sunuldu. Bu çerçevede, Türkiye’nin 2004 yılında başlayan reform sürecine gelinceye kadar uyguladığı politikalar açısından bakıldığında, Avrupa ülkeleri başta olmak üzere dünyanın diğer ülkeleri arasında hangi gruba dâhil olduğu tespit edildi. Bu bağlamda milliyetçiliğin ve ulus devletin ortaya çıkışından itibaren Fransa (1789), Almanya (1871) ve Sovyetler Birliği (1917/1922) örneklerinde görül-

düğü gibi üç farklı ulus devlet modelinin ortaya çıktığı ve Türkiye'nin 1923 yılından itibaren bilinçli ve belirgin şekilde ilhamını Fransa'dan alan asimilasyoncu ulus devlet modelini takip ettiği ortaya kondu.

Bu küresel karşılaştırmalı ve tarihsel analizi müteakip, 1950'de ilk serbest ve adil seçimlerle çok partili demokrasiye geçen Türkiye'de, 2002 yılına gelinceye dek geçen yarım asırda devletin etnik politikalarında değişiklik taleplerini karşılamaya yönelik olarak neden bir reform yapılamadığı açıklandı. Devletin etnik politikalarında değişimin üç gerekli koşulu olarak, karşıt seçkinlerin iktidara gelişi, ulusal ve etnik kimliğin ilişkisi üzerine yeni bir söylem ve hegemonik siyasi çoğunluğun önemi, bu yarım asırlık döneme ilişkin örnekler üzerinden açıklandı. 2002 yılında AK Parti'nin iktidara gelmesiyle ilk defa karşıt seçkinlerin yeni bir kimlik söylemiyle ve hegemonik çoğunlukla iktidara geldiği ve bu sayede seksen yıldır değiştirilemeyen etnik politikalarda çok kültürcülüğe yönelik esaslı reformlar gerçekleştirdikleri tezi detaylandırıldı. Gerçekleştirilen bu reformların ideolojik lokomotifini olan İslami, ümmetçi söylemin reformların sebeplerinin ve sonuçlarının anlaşılmasındaki kritik rolü örneklerle açıklandı.

N o t l a r

1. Şerafettin Elçi'nin davası ve mahkumiyetine ilişkin olarak bkz. Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, Dava No 1982/1, Karar No 1983/2, 12 Nisan 1983.

2. 2015 yılı itibariyle 85 bin öğrencinin seçtiği 'yaşayan diller ve lehçeler' dersleri kapsamında, Kürtçe, Zazaca, Lazca, Adıgeyce, Abazaca ve Gürcüce dil dersi verilmektedir (Hürriyet, 2015). 2012-2013 akademik yılında bu kapsamda yer almayan Lazca, ertesi yıl eklenmiştir (Sabah, 2013).

3. 2014 yılı sonu itibariyle tamamlanan ve yazarın bilimsel araştırmacısı ve yöneticisi olduğu projenin raporlarına Avrupa Komisyonu araştırma portalının bu projeye özel sayfasından ulaşabilirsiniz.

4. Fransa'nın asimilasyoncu modelini ve Fransız ulus inşası için kritik

önemi olan 1870-1914 dönemini ele alan kapsamlı bir klasik akademik çalışma için bkz. Weber, 1976.

5. Almanya’nın etnik ulus devlet modelini Fransa’nın asimilasyoncu ulus devlet modeliyle karşılaştıran bir klasik akademik çalışma için, bkz. Brubaker, 1992.

6. Oydaşmacı sözcüğünü, Arend Lijphart’ın kavramsallaştırdığı şekliyle İngilizce ‘consociational’ teriminin karşılığı olarak kullanıyorum. Lijphart bu kavramı anavatanı Hollanda’nın siyasi sistemini incelediği eserinde (Lijphart, 1968) ortaya koymuş, müteakip eserinde ise (Lijphart, 1977) pek çok ülkeden örneklerin ışığında geliştirmiştir.

7. Tek bir etnik grubun vatandaşlıkta ayrıcalıklı konumda olduğu tüm ülkelerin coğrafi dağılımına projemizin web sayfasından ulaşılabilir.

8. Bu makalede 42 Avrupa ülkesi olarak tanımlanan ülkeler, topraklarının tamamı veya bir kısmı (Rusya ve Türkiye gibi) coğrafi olarak Avrupa kıtasında yer alan ve nüfusları çeyrek milyonun üzerinde olan tüm ülkelerdir. Bu tanımı 28 AB üyesi ülkeye ek olarak AB üyesi olmadığı halde Avrupa kıtasında yer alan 14 ülkeyi de kapsamaktadır.

9. Almanya ve İsrail’de belli birer etnik grubun ayrıcalıklı göçünü teşvik etmeye yönelik yasaları ve sonuçlarını inceleyen bir çalışma için bkz. Joppke ve Roshenhek, 2001.

10. Almanya, Rusya ve Kazakistan’da yürürlükte olan etnik ayrıcalıklı göç politikalarını karşılaştırmalı olarak inceleyen bir çalışma için, bkz. Zevleeva, 2014.

11. Örneğin Soğuk Savaş döneminde ‘Almanya, Romanya hükümetine Almanya’ya göç etmesine izin verdiği her bir etnik Alman için 2.600 ile 5.200 Amerikan doları arasında bir ödeme yapıyordu’ (Aktürk, 2012: 64).

12. Türkiye’de ‘etnik azınlık’ statüsü bulunmamakla birlikte Lozan Antlaşması gereğince ‘dini azınlık’ statüsü bulunmaktadır. Resmi azınlık statüsüne sahip olan Ermeni, Musevi ve Rum azınlıkların bu statüsü, etnik veya kültürel herhangi bir öğeden ziyade din farkından kaynaklanmaktadır.

13. Romanlara yönelik pozitif etnik ayrımcılık uygulayan Avrupa ülkeleri, Çek Cumhuriyeti, Finlandiya, Macaristan, Kosova, Romanya, Sırbistan ve Slovenya’dır.

14. Gayrimüslimlerin ise hem resmen dini azınlık statüsünde oluşları,

hem de ülkeyi terk etmeleri ve vatandaşlıktan çıkarılmaları yönünde özellikle erken Cumhuriyet döneminde uygulanan politikalar sebebiyle, asimile olsalar bile eşit vatandaş olarak kabul edilmedikleri söylenebilir.

15. Bu konuda kapsamlı bir eser Şükrü Hanioğlu'nun (2011) kaleme aldığı Atatürk'ün entelektüel biyografisidir.

16. Örneğin Rıza Nur'un (1992) hatıralarında ırka büyük önem veren bir Türkçülüğün vurgulandığı görülmektedir. Rıza Nur, Milli Mücadele'nin önemli şahsiyetlerini etnik kökenlerine göre tasnif eder ve Çerkes gibi, Müslüman olduğu halde etnik Türk olarak kabul etmediklerinin önemli görevlerde bulunmalarını eleştirir.

17. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın 5 Haziran 1925'te kapatılmasından, Demokrat Parti'nin 7 Ocak 1946'daki kuruluşuna kadar geçen süre tek parti dönemi olarak tanımlanmıştır. Sadece 3 ay süren Serbest Cumhuriyet Fırkası (12 Ağustos - 17 Kasım 1930) deneyimi de istisnai bir vaka olarak değerlendirilebilir.

18. Bu konuda en kapsamlı ve yetkin iki eser için bkz. Martin, 2001 ve Hirsch, 2005.

19. Bu çeşit sınıflandırmaların toplumsal ve siyasal sonuçları çok derin ve uzun süreli olmaktadır (Bowker ve Star, 2000).

20. Bolşevik Devrimi Ekim 1917'de gerçekleşmişse de, 'Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği' bu adla, etnik federal ve çok dilli yapısıyla ancak 1922'de kurulmuştur.

21. Türkiye'deki Sovyet etkisi iki seviyede ele alınabilir. Doğrudan devletlerarası etkileşim ve yakınlaşma (Yerasimos, 2000) ve değişik dönemlerde sosyalistler ve Avrasyacılar gibi değişik ideolojik tutumları olmakla birlikte 'Rusyacı' olarak tarif edilebilecek bazı entelektüeller ve hareketler nezdinde Sovyet / Rus etkisi.

22. Çok kültürcülüğün en önemli teorisyeni Kanadalı siyaset filozofu Will Kymlicka'ya göre devletin kurulduğu anda mevcut olan, geçmişte kendi kendini yönetme deneyimi olan, ortak bir dili ve kültürü olan ve kendi kendini yönetebileceği kurumlara sahip gruplar devlet tarafından özel muameleye ve yasal ayrıcalıklara sahip olması gereken 'ulusal azınlıklar' olarak tanımlanabilir (Kymlicka, 1995). Kymlicka'ya göre Kanada'da yaşayan Amerikan yerlileri ve Fransız dil ve kültürüne sahip Quebec'liler bu kriterleri karşılayan

‘ulusal azınlıklar’ veya “azınlık uluslar” olarak kabul edilebilir.

23. Örneğin I. Menderes hükümetinin (22.05.1950 - 09.03.1951) programında devletçilik ve laiklik ilkelerinin CHP dönemindeki uygulaması şöyle eleştirilmektedir: “Tarihimizde ilk defadır ki yüksek heyetiniz milli iradenin tam ve serbest tecellisi neticesinde millet mukadderatına hakim olmak mevkiine gelmiş bulunuyor... artık memleketimizde normal siyasi hayat başlamıştır... Şimdiye kadar verdiğimiz izahattan anlaşılmalı olacaktır ki, iktisadi ve mali görüşlerimizin esası bir taraftan devlet müdahalelerini asgariye indirmek... [ve] hususi teşebbüs sahasını mümkün olduğu kadar genişletmek diye ifade olunabilir... Biraz yukarıda millete mal olmuş inkılaplarımızın korunmasından bahsetmiştik... İrticai tahrike asla müsaade etmemekle beraber din ve vicdan hürriyetlerinin icaplarına riayet edeceğiz. Hakiki layikliğın [laiklik] manasını biz böyle anlamaktayız.” Hükümet programının tam metni TBMM’nin web sayfasında mevcuttur.

<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP19.htm> [Erişim: 03.02.2016].

24. Mesela Doğu Anadolu’da bir üniversite kurulması DP döneminde 1957’de Erzurum’da açılan Atatürk Üniversitesi’yle gerçekleşmiştir.

25. Menderes, Numan Esin’in bu konudaki sorusuna ‘Bizim çözümümüz demokrasiydi. Halka vereceğimiz serbestlikle bu işe bir çözüm geleceği kanaatindeydik. O yönde hareket ettik. Böylece, halkı yönetime ve ülkeye bağlama yolunu seçtik’ cevabını vermiştir” (Esin, 2005: 158, Aköz 2007’den).

26. YTP 1961 genel seçimlerinde yurt genelinde % 13 oy aldığı halde, Bingöl’de % 55, Siirt’te % 51, Adıyaman’da % 49, Bitlis’te % 47, Muş’ta % 44, Diyarbakır’da % 43, Van’da % 38, Tunceli’de % 35 oy almıştır (Aktürk, 2012: 145).

27. Bu partinin Alevi kimliği üzerine bir inceleme için bkz. Ata, 2007.

28. Bu tartışmanın resmi tutanaklara yansıyan kamuya açık kısımları için bkz. TBMM 30.06.1964 tarihli 14ncü Oturum Tutanakları s.356-367. Yazarın Naci Kutlay ile mülakatında (22.11.2007, Ankara) bu tartışma geneli itibariyle teyit edilmiştir.

29. Örneğin TİP Diyarbakır milletvekili Dr. Tarık Ziya Ekinci’nin 28 Eylül 1969 tarihli radyo konuşmasının transkripsiyonu *Tarih Vakfı* (Emi-nönü, İstanbul) *TİP dosyası*, 0083, Seri No 400.04, Klasör 7, s.3.

30. TBMM websitesi, 1965 seçimlerinde TİP’in iller bazında aldığı oy oranları: https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secimler.secim_parti_iller?p_secim_yili=1965&p_parti=39 [Erişim: 03.02.2016].

31. TBMM websitesi, 1977 seçimlerinde MSP’nin iller bazında aldığı oy oranları: http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.secim_parti_iller?p_secim_yili=1977&p_parti=32 [Erişim: 03.02.2016].

32. Bingöl’deki bu konuşmasında Erbakan şöyle hitap etmişti: “Ülkenin evlatları asırlar boyu mektebe başlarken besmeleyle başladığı halde siz geliniz, bu besmeleyi kaldırdınız. Ne koydunuz yerine? ‘Türküme, doğruyume, çalışkanım.’ Ee... Sen bunu söyleyince öbür taraftan da Kürt kökenli bir Müslüman evladı ‘Ya, öyle mi? Ben de Kürdüme, daha doğruyume, daha çalışkanım’ deme hakkını kazandı” (Çalmuk, 2001: 8).

33. AK Parti lideri Tayyip Erdoğan’ın, andımızın kaldırılmasını temellen-dirirken, andımızın yazarının dışlayıcı laiklik uygulamaları arasında en tepki çekenlerden olan Türkçe ezan uygulamasının da mimarlarından biri olduğunu vurgulaması, etnik politikalarda yapılan reformlarla, dışlayıcı laiklik politikalarına karşı İslami hassasiyetleri gözeterek yapılan reformlar arasındaki bağlantıyı ve eşgüdümü göstermesi açısından manidardır. “Andımız olarak bilinen metnin yazarı son derece tartışmalı bir isim olan Reşit Galip’ti. Reşit Galip Türkçe ezan zulmünün mimarlarından” (Milliyet, 2013).

34. OHAL’in kısa bir tarihçesi için bakınız, “OHAL neydi?” Cumhuriyet, 24 Haziran 2010. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/156626/OHAL_neydi__.html [Erişim: 03.02.2016].

35. Siyasal İslamcı Kürtlere ilişkin tarihsel ve güncel bir inceleme için bkz. Kutlay, 2005. Naci Kutlay’ın siyasal İslamcı Kürtler olarak incelediği isimler arasında Ahmet Naim Baban, Abdurrahim Zapsu, Şeyh Mahmut Berzenci, Altan Tan, Mehmet Metiner, Seyyid Ahmet Arvasi, Abdulkakim Hüseyini, Ömer Vehbi Hatipoğlu, Abdulkadir Badıllı, Cemilpaşazade Mustafa Bey, Hüsamettin Korkutata, İzzettin Yıldırım ve Müfit Yüksel yer almaktadır (Kutlay, 2005: 100-140).

36. Bu üç ilde demografik olarak Zazaların ve Hanefi Kürtlerin ağırlığının bulunduğu, buna mukabil HDP’nin kazandığı illerde demografik olarak Şafi Kürtlerin daha büyük çoğunluklar oluşturduğu göz önüne alınacak olursa, Kürt ve Zaza etnik kategorisi içinde de dil, lehçe ve mezhep farkına

paralel bir siyasi saflaşma örgüsü ortaya çıkmaktadır. 7 Haziran 2015 genel seçimlerinde AK Parti Adıyaman’da % 58, Bingöl’de % 47 ve Urfa’da % 47 oranında oy alarak birinci parti olmuştur.

37. 7 Haziran 2015 genel seçimlerinde Bitlis’in Mutki ilçesinde AK Parti % 55,8, HDP % 35,4 ve Siirt’in Tillo ilçesinde ise AK Parti % 63,4, HDP % 31,5 oy almıştır.

K a y n a k ç a

Aktürk, Şener (2012), Regimes of Ethnicity and Nationhood in Germany, Russia, and Turkey, New York: Cambridge University Press.

Aktürk, Şener (2008), “Türkiye Siyasetinde Etnik Hareketler: 1920-2007”, **Doğu Batı**, 44: 43-74.

Ata, Kelime (2007), Alevilerin İlk Siyasal Denemesi: Türkiye Birlik Partisi (1960-1980), Ankara: Kelime Yayınları.

Bowker, Geoffrey C. and Susan Leigh Star (2000), Sorting Things Out: Classification and Its Consequences, Cambridge: MIT Press.

Brubaker, Rogers (1992), Citizenship and Nationhood in France and Germany, Cambridge: Harvard University Press.

Çalmuk, Fehmi (2001), Erbakan’ın Kürtleri: Milli Görüş’ün Güneydoğu Politikası, İstanbul: Metis.

Dündar, Fuat (2001), İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası, 1913-1918, İstanbul: İletişim.

Esin, Numan (2005), Devrim ve Demokrasi: Bir 27 Mayısçının Anıları, İstanbul: Doğan Kitap, s.158’den aktaran Emre Aköz (2007), “Adnan Menderes’in Kürt Çözümü”, **Sabah**, 2 Kasım 2007.

Gürcanlı, Zeynep (2013), “Öcalan’ın Mesajının Şifreleri”, **Hürriyet**, 21 Mart 2013, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/22868814.asp> (Erişim Tarihi: 03.02.2016).

Hanioğlu, M. Şükrü (2011), Atatürk: An Intellectual Biography, Princeton: Princeton University Press.

Hirsch, Francine (2005), Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union, Ithaca: Cornell University Press.

- Joppke, Christian and Zeev Roshenhek (2001), Ethnic-Priority Immigration in Israel and Germany: Resilience versus Demise**, San Domenico: EUI Working Paper Series.
- Karpat, Kemal H. (2010), Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, İstanbul: Timaş.
- Karpat, Kemal H. (1982).** "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era", *in* (eds.) Benjamin Braude ve Bernard Lewis (1982), **Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society, Volume 1**, New York: Holmes and Meier Publishers, pp.141-169.
- Kutlay, Naci (2005), Türk Siyasal İslamcılığında Kürt Damarları**, Ankara: Beybun.
- Kymlicka, Will (1995), Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights**, New York: Oxford University Press.
- Lijphart, Arend (1968), The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands**, Berkeley: University of California Press.
- Lijphart, Arend (1977), Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration**, New Haven: Yale University Press.
- Martin, T. D. (2001), Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939**, Ithaca: Cornell University Press.
- Özgür Baklacioğlu, Nurcan (2011), Dış Politika ve Göç: Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçlerde Arnavutlar (1920-1990)**, İstanbul: Derin.
- Rıza Nur (1992), Hayat ve Hatıratım (Üç Cilt)**, İstanbul: İşaret.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi, "I. Menderes Hükümeti Programı"**.
<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP19.htm> (Erişim Tarihi: 03.02.2016).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi, "Türkiye Cumhuriyeti Milletvekili Genel Seçimleri, 1965 Yılı Genel Seçimlerinde TÜRKİYE İŞÇİ PARTİSİ (1961-1971) AVNİ ERAKALIN'ın İl Bazında Aldığı Oy ve Oranları"**.
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secimler.secim_parti_iller?p_secim_yili=1965&p_parti=39 (Erişim Tarihi: 03.02.2016).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi, "Türkiye Cumhuriyeti Milletvekili Genel Seçimleri, 1977 Yılı Genel Seçimlerinde MİLLÎ SELAMET PARTİSİ'nin İl Bazında Aldığı Oy ve Oranları"**.

http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.secim_parti_iller?p_secim_yili=1977&p_parti=32 (Erişim Tarihi: 03.02.2016).

Walker, Edward W. (2003), *Dissolution: Sovereignty and the Breakup of the Soviet Union*, Lanham: Rowman and Littlefield.

Weber, Eugen (1976), *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914*, Stanford: Stanford University Press.

Yavuz, M. Hakan (2001), “Five Stages of the Construction of Kurdish Nationalism in Turkey”, *Nationalism and Ethnic Politics*, 7 (3): 1-24.

Yerasimos, Stefanos (2000), *Kurtuluş Savaşı’nda Türk-Sovyet İlişkileri 1917-1923*, İstanbul: Boyut.

Zeveleva, Olga (2014), “Political Aspects of Repatriation: Germany, Russia, Kazakhstan: A Comparative Analysis”, *Nationalities Papers*, 42 (5): 808-827.

“Erdoğan ‘Andımız’ın Neden Kaldırıldığını Açıkladı”, **Milliyet**, 8 Ekim 2013. <http://www.milliyet.com.tr/erdogandan-partililere-gonderme/siyaset/detay/1774517/default.htm> (Erişim Tarihi: 03.02.2016).

“Lazca Seçmeli Ders Oldu”, **Sabah**, 13 Eylül 2013.

<http://www.sabah.com.tr/egitim/2013/09/13/lazca-secmeli-ders-oldu> (Erişim Tarihi: 03.02.2016).

“OHAL Neydi?”, **Cumhuriyet**, 24 Haziran 2010.

http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/156626/OHAL_neydi_.html (Erişim Tarihi: 03.02.2016).

“Yaşayan Diller ve Lehçeler Dersini 85 bin Öğrenci Seçti”, **Hürriyet**, 25 Ocak 2015. <http://www.hurriyet.com.tr/egitim/28045465.asp> (Erişim Tarihi: 03.02.2016).